

Skoropadsky (April – December 1918). *State Service of Ukraine in the Historical Context: Problems of Formation and Development*. K., 31, 33. [in Ukr].

15. Hai-Nychnyk, P. (2009). Setting up a State Service in the Era of the Ukrainian Revolution. *State Service of Ukraine in the Historical Context: Problems of Formation and Development*. K., 50. [in Ukr].

16. Stehniy, P. (2000). Peasant Revolts in Right Bank Part of USSR in 1921-1923 (on materials of Petliura Movement). *Doctor's thesis* Kremenchuk. [in Ukr].

17. Kornovenko, S. (2017). Peasant Republics in early XXth century, as a display of peasant revolutionism in Ukraine. *Ukrainian Peasant*, 18. 25–36. [in Ukr].

подальшого вивчення теми є не лише нагромадження новітнього українського історіографічного фактологічного матеріалу, а й вихід на концептуальне осмислення проблематики. Подальшого вивчення потребує переосмислення учасників селянського повстанського руху, розширення локальних територіальних меж, формування загальноукраїнської картини селянської повстанської боротьби 1917 – 1918 рр. та її ролі в українському державотворенні.

Ключові слова: селянський рух, земельне питання, українські уряди, селянські республіки

Н. І. Земзюліна

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ (1917-1918 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Постановка проблеми. Однією з актуальних у новітній українській історіографії є тема Української революції 1917 – 1921 рр. Творчий доробок вітчизняних дослідників із цього напрямку нараховує сотні позицій. Він стосується різних сюжетів такого багатогранного явища, як Українська революція 1917 – 1921 рр. За останні роки нагромаджено потужний науково-історичний потенціал із такого питання, як селянський повстанський рух та його роль у державотворчих процесах в Україні в 1917 – 1921 рр. З огляду на це, актуальним є вивчення сучасного творчого доробку з цього аспекту Української революції.

Мета – проаналізувати та узагальнити історичні праці, присвячені вивченню ролі селянського повстанського руху у державотворчих процесах в Україні в 1917–1918 рр.

Методи дослідження. Автором застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. З-поміж них метод класифікації, історико-генетичний, аналітико-синтетичний, типологічний, проблемно-хронологічний тощо.

Основні результати дослідження. Роль селянського повстанського руху в державотворчих процесах в Україні в 1917 – 1918 рр. набула актуальності. З появою праць В. Ревеука, С. Богдана, К. Завальнюка, Ю. Федоровського, Я. Мотенка, що стосувалися історії повстанського руху загалом. Дослідження науковців незалежної України вирізняються відсутністю ідеологічних нашарувань, залучення раніше недоступних архівних матеріалів. Рівень висвітлення селянського руху 1917 – 1918 рр. має регіональні особливості. У більшості праць традиційним залишається територіальне виокремлення селянського повстанського руху в роки Української революції.

Висновки. Одним із підсумків розвитку вітчизняної історії є чітке розуміння новітніми дослідниками причин, мотивів участі селян у селянському повстанському русі. Предметно вивчено і розкрито регіональну специфіку розвитку селянського повстанського руху в Україні в 1917 – 1918 рр. Науковцями звернено увагу на характер, рушійні сили, мету, завдання, які ставили перед собою селянські ватажки. Водночас дослідники різняться в оцінках селянського повстанського руху 1917 – 1918 рр. Одним із результатів якого став прихід до влади Директорії УНР. Перспективними напрямками

УДК 93/94 «1932-1933»: 572

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-53-59

Я.С.Калакура

доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННЯХ ГЕНОЦИДУ-ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-1933 РР.

У статті з'ясовано сутність антропологічного підходу та його особливості в дослідженнях Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні як найбільшої гуманітарної катастрофи ХХ ст. з етнічним забарвленням, показані його актуальність і важливість у контексті цивілізаційного осмислення історії, переходу від історії подій до історії людей. Звернуто увагу на джерелознавчий та історіографічний вимір дослідження.

На основі системного аналізу проблеми окреслено три сегменти антропології Голодомору: а) жертви (загиблі та постраждалі); б) винуватці (замовники, організатори і виконавці злочину); в) носії пам'яті (очевидці та свідки подій, добродійці, а також дослідники трагедії). Кожен із цих сегментів представлений конкретними людьми, які мають бути названі поіменно. Під цим кутом зору в рамках 1991-2018 рр. виокремлено три історіографічні періоди людинознавчого дослідження Голодомору, в процесі яких відбувалося нарощування персоналізації наукового пізнання проблеми і системного поглиблення знань про його причин, характер, території поширення і наслідки.

Синтез надбань українських та зарубіжних дослідників мотивів політики комуністичного режиму, спрямованої на організацію штучного Голодомору в Україні, співставлення сучасних інтерпретацій демографічних, морально-психологічних та ментальних втрат українського народу, критика неприпустимості применшення їх масштабів дозволили відстежити провідні напрями нагромадження знань, виявити наявні прогалини, окреслити дискусійні питання в дослідженні проблеми, сформулювати низку пропозицій стосовно подальшої роботи над Національною книгою пам'яті, активізації антропологічних студій, формування нової генерації дослідників.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, антропологічний поворот, українська історіографія, репресивний режим, демографічні втрати, постгеноцидний синдром, періодизація, меморіалізація пам'яті, цивілізаційний підхід.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору став наслідком «антропологічного повороту», який на межі ХХ-ХХІ ст. безпосередньо торкнувся філософії, історії,

етнології, права та інших гуманітарних наук і призвів до переміщення пріоритету в самому об'єкті пізнання з події, явища або процесу на конкретну людину чи людей, задіяння у цих подіях і процесах. Який зміст вкладається в концепт «антропологічний підхід до Голодомору» з погляду історіографії, які його складові, наскільки актуальна ця проблема для суспільства і науки і якою мірою вона отримала висвітлення в науковій літературі?

Пошук відповідей на ці питання і є **метою** пропонованої статті. У новітній історіографії з її цивілізаційним розумінням історичного процесу уже як афоризм звучить теза про перехід **від історії подій до історії людей**. Екстраполюючи цю думку на дослідження Голодомору, не важко пересвідчитись, що трагедія 1930-х рр. в антропологічному вимірі зачепила долі мільйонів людей, більшість з яких і досі залишаються безіменними. Актуальність означеної проблеми з погляду історіографії посилюється й тим, що в таких координатах вона тільки починає осмислюватись. Маємо лише декілька студій, присвячених окремим аспектам антропології Голодомору [12; 13; 23], його демографічних, морально-психологічних та ментальних наслідків, а також низку історіографічних розвідок, автори яких звертають увагу на необхідність людинознавчого осмислення проблеми [10; 11; 31; 38]. Зокрема, В. Марочко підкреслив, що часто за словами «масовий голод», «поголовний голод», «демографічні втрати», «жертви голодомору», за загальною кількістю померлих і постраждалих дослідники оминають прізвища конкретних людей [23, 113]. Ба й справді, що ми знаємо про них, хто вони, який їх соціальний, віковий статус, якими вони були у житті тощо. Якщо прийняти цифру 7-8 млн. померлих і постраждалих в умовах Голодомору як більш-менш науково доведено, то за відомостями экс-президента України В. Ющенка, опублікованими на його сторінці у Фейсбучі, поки що встановлено імена лише близько двох мільйонів убитих людей [42]. Це означає, що у нас є щонайменше 5-6 млн безіменних жертв.

Виклад основного матеріалу. Голодомор-геноцид як об'єкт історичної антропології включає **три основних групи людей**: а) жертви Голодомору; б) замовники, організатори і виконавці злочину; в) очевидці й свідки подій, автори спогадів і дослідники трагедії. Розглянемо докладніше кожен із цих сегментів антропології Голодомору 1932-1933 рр. в інтер'єрі новітньої української історіографії проблеми, починаючи з 1990-х рр. до сьогодення. Переглядаючи опубліковані праці, не важко помітити загальну їх тенденцію – поступовий рух від подій, тобто від самого Голодомору, до людей, пов'язаних із цим жахливим. Особливо ця тенденція характерна для останнього п'ятнадцятиріччя, хоча й не означає, що автори документальних та аналітичних праць, опублікованих до 2000-х рр., не називали імен жертв Голодомору і його головних винуватців. Називали, але здебільшого для ілюстрації трагедії, водночас організатори злочину не вказувались загалом.

На наш погляд, людиноцентричний напрям у дослідженні Голодомору на теренах материкової України заклала книга, хоча й не істориків, але людей глибоко укорінених в українську історію, фундаторів Асоціації дослідників Голодомору подружжя Лідії Коваленко та Володимира Маняка «33-й: голод:

Народна книга-Меморіал» [17]. Їх праця наповнена іменами конкретних людей, котрі стали жертвами штучного голоду. До речі, автори й першими рішуче виступили проти заниження кількості вбитих голодом, маніпуляцій з цифрами про масштаби трагедії. З-поміж професійних істориків першими антропологічний підхід підхопили Станіслав Кульчицький [19], Василь Марочко [21], Володимир Сергійчук [30] та ін. У працях останнього, зокрема, знаходимо яскраві й емоційно написані нариси про конкретних людей, знищених Голодомором, а також поіменно названі найбільш одіозні їх кати.

Важливий і багато в чому новий ракурс дослідження долі й поведінки людей на тлі Голодомору порушені у працях Олесі Стасюк про деформації народної культури [32]; Володимира Тилішчака і Вікторії Яременко про добротинців, які у 1932-1933 рр. допомагали врятуватися від смерті тим, хто голодував. Варто зазначити, що автори зібрали і подали відомості більше ніж про 140 праведних людей часів Голодомору, підтвердили цю інформацію документами та джерелами усної історії [20]. Величезний масив свідчень з усної історії Голодомору зібрали і оприлюднили місцеві історики і краєзнавці в областях [36].

Примітною рисою антропологічного підходу в новітній історіографії Голодомору є підвищений інтерес дослідників до долі різних верст суспільства, зокрема дітей і жінок. Однак, як справедливо зазначила Оксана Кісь, діти – як жертви голоду – вже давно перебувають у полі зору дослідників, натомість жіноцтво тривалий час залишалось «невидимим» для істориків, а гендерні аспекти Голодомору не були предметом історико-антропологічних студій [15, 16]. Між тим, саме на долю жінок випав чи не найбільший тягар, а відомостей про них маємо дуже мало, хоча мільйони з них не тільки стали жертвами, але й брали досить активну участь у русі опору насильницькій колективізації і, ризикуючи життям, мало не першими виступили проти політики голоду [9, 31].

Важливим етапом і складовою частиною антропологічного осмислення Голодомору стало формування пошуково-реєстраційних відомостей про Голодомор, проведене багаторічною працею істориків, архівістів, краєзнавців, музейників, свідків самих подій у процесі створення багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», до якої увійшли, окрім загальнонаціонального тому [26], 18 регіональних томів: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей і м. Києва. Дуже відрадно, що зафіксований у них список жертв стараннями Українського інституту національної пам'яті, Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» включений до Єдиного реєстру і оприлюднюється в Інтернеті [41]. Він складає важливе підґрунтя для подальших досліджень проблеми. Імена тисяч закатованих голодною смертю закарбовані в місцевих музеях, на меморіальних дошках, пам'ятниках, на цвинтарях, у науково-популярній літературі, публіцистиці та періодиці. Зрозуміло, що це далеко неповні, а інколи й неточні відомості, адже, як повідомлялося у засобах масової

інформації та соціальних мережах, хоч і про поодинокі факти, коли деякі укладачі Мартирологів поспішливо, формально, а то й безвідповідально поставилися до цієї роботи. Курйозний випадок був у Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У книзі пам'яті записано 15 осіб, а мешканці цього села, які займалися пошуками, встановили 752 особи померлих. Тобто різниця в 50 разів більша. Подібний приклад – це село Масівці Хмельницької області. Тут у книзі фігурує біля 30 прізвищ, а насправді загинуло близько 300 осіб.

Тим не менше, якщо розглянути Книги пам'яті з погляду значення для оптимізації їх ролі в дослідженні антропології Голодомору, то стає зрозумілим, що знаходиться на початковому етапі. І справа не тільки в тому, що до Мартирологу Книг пам'яті увійшло лише 882 510 імен (до речі, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» впродовж багатьох років веде «Народну книгу пам'яті жертв Голодомору», в якій фігурує близько 4 млн імен), але й у тому, що відомості про значну частину загиблих надто обмежені або й взагалі відсутні. Зупинимось докладніше на цьому питанні, а саме на алфавітному покажчику імен загиблих за населеними пунктами. Який формат інформації про них відклався тут? У кращому випадку – прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження і рік смерті. У гіршому – лише прізвище. Дуже рідко знаходимо дані про соціальний статус і національність осіб, хоча саме на це орієнтує «Картка обліку жертв Голодомору», опрацьована Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору».

Чи не найбільше непорозуміння викликають відомості про причини смерті. У Мартиролозі Дніпропетровської області, наприклад, здебільшого вказується офіційна причина смерті, зафіксована в реєстрах загиблих: тиф, хвороба серця, легенів, запалення нирок, виснаження, дистрофія, а для більшості причина смерті взагалі не зазначена, або сказано: «старість» [27]. Але ж відомо, що справжні причини приховувались, оскільки місцеві органи влади мали вказівку «зверху» не показувати правдиві відомості. У книзі Кропивницької області переважають дані, внесені на підставі свідчень очевидців, оскільки Актові книги більшості сіл не збереглися. Причина смерті тут майже однакова: «від голоду». По деяких населених пунктах фігурують записи: вбивство, замерзання у колодязі, самогубство, повішення, отруєння, вислання [28].

Як уже говорилося, з погляду антропологічного підходу до Голодомору, найбільше відомостей про людей дослідники можуть почерпнути із усних джерел, зі спогадів очевидців, а також журналістських розслідувань. Автори спогадів, зазвичай, характеризують особистість померлого, зазначають, ким він був, чим займався. Це дуже важливо, адже у складі жертв були не тільки хлібороби, селяни-одноосібники чи колгоспники, але й учителі, фельдшери, кооператори, священики тощо. Правда, переглядаючи Книги пам'яті, не важко помітити, що серед померлих, зазвичай, не зафіксовані представники комнезамів, голови сільрад, колгоспів, бригадири, партійні і комсомольські активісти.

Підсумовуючи розгляд цього сегменту антропології Голодомору, зазначимо, що чимало істориків настільки захоплюються фіксацією

масштабів втрат, цифрами про убієнних голодом, що «забувають» назвати хоча б кілька конкретних прізвищ, а вмирили не одиниці, десятки, сотні, тисячі, зрештою мільйони, і ми, і наші нащадки мають знати, хто ці люди.

У процесі подальшої роботи щодо створення антропологічної історії Голодомору, збирання спогадів, пошуку архівних документів, написання нових наукових і публіцистичних праць поряд з іменами жертв трагедії, учасників руху спротив сталінському режиму повинні бути поіменно названі його замовники, організатори та виконавці. Встановлення повних відомостей про осіб причетних до цього злочину – його архітекторів, організаторів і виконавців є не менш важливим завданням, адже без цього не можливо системно осягнути причини та мотиви трагедії. Після появи книги «Командири великого голоду» за редакцією В. Васильєва, Ю. Шаповала [18], ця проблема почала досить плідно досліджуватись на різних рівнях [3, 34]. Важливу роль тут відіграло масштабне офіційне розслідування обставин та наслідків вчинення геноцидного вбивства мільйонів українців, проведене Службою безпеки України, дослідження правових аспектів Голодомору, його кваліфікації як Геноциду, визначення конкретних суб'єктів злочину та потерпілих від нього, матеріали кримінальної справи № 475 та відповідна постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. Ці матеріали, а також дослідницькі студії Володимира Василенка, Мирослави Антонович, Катерини Бондар, Галини Журбелюк, Вікторії Микуляк, Олексія Курінного, Богдана Фугея, Катерини Крахмальової та ін. увійшли до колективної монографії «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом» [7]. Серед осіб, звинувачених в умисному знищенні людей голодною смертю, були названі як організатори та виконавці злочину Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, М. Хатаєвич та ін. До речі, Служба безпеки України оприлюднила розширений список осіб, причетних до Голодомору, в якому фігурують керівники вищих ешелонів партійних і радянських органів ОДПУ та ДПУ УСРР [41].

З-поміж інших розвідок, присвячених означеній проблемі, варта уваги стаття Ярослава Бондарчука – студента з Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932–1933 років» [1], підготовлена на основі конкурсної роботи, виконаної під керівництвом проф. Юрія Присяжнюка. Вона цікава тим, що її автор – двадцятирічний юнак, змістивши пізнавальний вектор із жертв на катів, усвідомив і розкрив корінну причину і назвав головну дійову особу трагедії – людиноненависницьку тоталітарну систему, режим одноособової влади Сталіна та його «смотрящих» в УСРР. Тотальну колективізацію, заміну хлібозаготівель насильницькою конфіскацією всього продовольства, масові репресії, депортації влада перетворила у засоби справжньої війни проти селян, задіявши партійно-радянський апарат, органи держбезпеки, армію, міліцію, систему особливих уповноважених, місцевих активістів, працівників сільрад, МТС тощо. Ще більш поглиблений підхід до з'ясування першопричин советських голодоморів та їх природи запропонував Микола Сядристий, вказуючи, що їх ідейне коріння та

обґрунтування слід шукати в марксизмі-ленінізмі, теоретики якого доводили ворожість селянства, особливо куркульства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму. Автор цитує В. Леніна, який називав куркулів «кровопивцями», «павуками», «вампірами», середняків – «підкуркульниками» і вважав, що селяни, заражені буржуазною ідеологією, підлягають фізичному знищенню [33, 6–7].

В контексті з'ясування причетності до Голодомору місцевих активістів видається цікавою стаття Дарії Маттінґлі – викладачки советської історії в Кембриджському університеті, авторки докторської дисертації про місцевих жінок-привідниць Голодомору [25]. Вона звернула увагу на мотивацію участі жінок-активісток, дружин партійних і советських функціонерів в обшуках захованого зерна та продовольства, на прояви жорстокості з їх боку задля власної вигоди, вислужування, збереження або отримання посади, партійного квитка, зведення особистих порохунків. Авторка, як і інші дослідники, задаються питанням: що робило цих і подібних їм людей нелюдьми, вбивцями, жорстокими і мстивими? Частково відповідь на це дав Дмитро Гойченко – один із тисяч партійно-комсомольських уповноважених із проведення колективізації й експропріації продовольства у спогадах, які він написав як покаяння, уже будучи в еміграції: «Переродившись і прийнявши *більшовицьке вчення*, я став відкрито сповідувати *зло*, придушуючи голос совісті, який інколи звучав» [8]. (Виділено – *Я.К.*)

І, нарешті, останній компонент антропології Голодомору – це його свідки, автори спогадів і *дослідники*. Імена очевидців трагедії найбільш широко представлені у спогадах, які складають чи не найбільший масив джерел із усної історії Голодомору і основну базу його антропологічного осмислення. Прикладом залюднення дослідження Голодомору на ґрунті усних джерел може слугувати книга Валентини Борисенко «Свіча пам'яті», створена на зібраних нею разом зі студентами споминах свідків драматичних подій [2]. Фундаментальним є багатотомне видання спогадів тих, хто дивом вижив у роки Голодомору, підготовлене студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія» під керівництвом проф. Юрія Мицика [35]. Як згадує сам Юрій Андрійович, ця ідея належала Джеймсу Мейсу, який після приїзду в Україну викладав політологію в академії і поділився досвідом створення аудіозаписів з його проекту «Усна історія українського голоду 1932-1933 рр.». До речі, ці унікальні записи передані й зберігаються у бібліотеці Верховної Ради України. Цінними є також розвідки Олександри Веселової за тематикою «Усна історія як джерело з історії геноциду українського народу голодом 1932-1933 рр.» [6].

За роки незалежності в Україні сформувався потужний потенціал професійних дослідників Голодомору. За нашими підрахунками, зробленими на основі бібліографічних покажчиків, нині в Україні є до півтори тисячі авторів, які опублікували книги, статті, документи, присвячені Голодомору, дві третини з них – професійні історики, етнологи та демографи. Чи багато це на 25 областей і АР Крим? Якщо взяти до уваги, що в Україні працює більше 10 тис. професійних істориків, то, звичайно, ні. До того ж, окремі з авторів мають по одній-дві публікації, деякі в

силу різних причин згорнули дослідницьку роботу або відійшли у вічність. Їх персоналізації слугують як уже названі наукові розвідки, присвячені історіографії проблеми, так й інші студії [4; 14; 24; 37; 39]. Найбільш продуктивно в цьому напрямі працюють члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні [5], в осередках якої задіяно близько тисячі осіб. Найновіші відомості про їх внесок у дослідження Голодомору подав Василь Марочко в створеній ним самотужки «Енциклопедії Голодомору» [22], яка може слугувати прекрасним прикладом людиноцентричного підходу до формування знань про трагедію. В ній фігурує до сотні прізвищ вітчизняних і зарубіжних науковців – дослідників різних аспектів історії голодоморів. Серед них такі відомі вчені, як Володимир Василенко, Олександра Веселова, Людмила Гриневич, Арсен Зінченко, Геннадій Єфименко, Андрій Козицький, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Юрій Мицик, Руслан Пиріг, Володимир Сергічук, Олесь Стасюк, Володимир Улянич, Євгенія Шаталіна та інші. На жаль, очевидно, через обмежений обсяг енциклопедії, до неї не увійшло чимало знаних дослідників, істориків-аграрників, зокрема Ганна Капустян, Сергій Корновенко, Андрій Кудряченко, Анатолій Морозов, Катерина Назарова, Юрій Присяжнюк та ін. Ось чому видається доцільним підготувати і оприлюднити спеціальний біобібліографічний довідник про найбільш відомих українських дослідників голодоморів.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що історики спільними зусиллями з етнологами, юристами, демографами в процесі ґрунтовного з'ясування сутності Голодомору-геноциду як гуманітарно-катастрофічного явища, як одного із найтяжчих злочинів проти людяності, розкриваючи його причини, масштаби і статистично-демографічні наслідки, дедалі більшу увагу стали приділяти персоналізації людського виміру цієї трагедії, започаткували складання Мартирологу його жертв, назвали імена головних замовників і організаторів штучно спланованого злочину геноцидного характеру. Оскільки Голодомор-геноцид – не типовий історичний факт, а наймасштабніша антропологічна катастрофа ХХ століття в мирний час, він потребує подальших скрупульозних, копітких, тривалих і специфічних досліджень-розслідувань комплексного, міждисциплінарного, юридично-правового характеру із залученням зарубіжних фахівців.

На завершення вважаємо доцільним висловити низку пропозицій щодо подальших досліджень. **По-перше**, необхідно продовжити роботу зі створення Національної книги пам'яті, а для цього ширше залучати місцевих краєзнавців, студентів та аспірантів, цілеспрямовано формувати молоду генерацію дослідників, здатних проводити генеалогічні студії. Укрдержархіву необхідно скасувати будь-які перепони і обмеження в доступі до метричних книг та інших дотичних документів антропологічного характеру, які відкочалися в архівних установах. **По-друге**, не потрібно підпорядковувати інтенсивність досліджень до наближення чергової ювілейної дати, а вести цю роботу повсякденно, системно і послідовно. Щорічні наукові конференції, круглі столи як регіональні, так і загальноукраїнські мають присвячуватись озвученню нових конкретних дослідницьких результатів з

акцентом на людиноцентризм. *По-третє*, видається доцільним, щоб Український Інститут національної пам'яті і Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» разом з Асоціацією дослідників Голодомору ініціювали заснування журнального шоквартальника у паперовому та електронному форматі під умовною назвою «Свіча пам'яті», навколо якого формувалися б наукові школи і нове покоління дослідників.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бондарчук Я. HYPERLINK “<https://histfilos.cdu.edu.ua/hovnyu/466-katy-i-zhertvy-antropologichnyi-vymir-holodomoгу-1932-1933-rokiv.html>” Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932–1933 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / ред. В. Романюк. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Василенко В. Голодомор 1932–1933 рр. як злочин геноциду: правова оцінка / В. Василенко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 48 с.
4. Васильєв В. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип.27. – С. 271–302.
5. Веселова О. Асоціація дослідників голодоморів в Україні / О. Веселова // Енциклопедія історії України. – К. : ПУ НАН України, 2003. – Т. 1. – С. 147.
6. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років О. Веселова // Краєзнавство. – 2009. – № 3/4. – С. 269–281.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
8. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – К. : «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013. – 400 с.
9. Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932–1933 роках (на матеріалах Поділля) / А. Гринько // Вісник Кам'янець-Поділ. НУ ім.І.Огієнка. Історичні науки, 2009. – Вип. 3. – С. 370–375.
10. Гудзь В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії / В. Гудзь // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 3–5.
11. Ісакова Н. Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі / Н. Ісакова // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4–5.
12. Калакура Я. Ментальна складова голодомору в Україні 1930-х років / Я. Калакура // Міжнародна конференція «Штучні голоди в Україні ХХ століття» : матеріали конференції. – К. : БВ, 2018. – С. 257–268.
13. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні / Я. Калакура // Історична пам'ять, Полтава, 2017. – Вип.37. – С. 16–22.
14. Калініченко В. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні / В. Калініченко, С. Яценко // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К. – Нью-Йорк, 2000. – С. 15–26.
15. Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду / О. Кісь // Народознавчі Зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 633–651.

16. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору / О. Кісь // Українознавчий Альманах. – 2011. – Вип. 6. – С. 101–107.
17. Коваленко Л. 33-й: голод: Народна книга-Меморіал / Л. Коваленко, В. Маняк. – К. : Радянський письменник, 1991. – 584 с.
18. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр. / ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001. – 399 с.
19. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.
20. Людяність у нелюдяний час. Добродійці в часи Голодомору / упорядн. В. С. Тилішак, В. М. Яременко. – Львів : Часопис, 2013. – 236 с.
21. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
22. Марочко В. Енциклопедія Голодомору / В. Марочко. – Дрогобич : «Коло», 2018. – 576 с.
23. Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 112–132.
24. Марочко В. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // В. Марочко // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 186–199.
25. Маттінглі Д. HYPERLINK “<http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz/>” “Жінки в колгоспах – велика сила”: хто вони - українські призвідниці Голодомору? / Д. Маттінглі // Україна модерна. – 2018. – 20 вересня.
26. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2008. – 1000 с.
27. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. – 1248 с.
28. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2008. – 920 с.
29. Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932 / О. Сапицька // Гілея. – 2006. – № 6. – С. 84–94.
30. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород : ПП СЕРГІЙЧУК М.І., 2015. – 168 с.
31. Серпутько А. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія / А. Серпутько // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 76–78.
32. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. Стасюк. – К. : Стилос, 2008. – 223 с.
33. Сядристий М. Ленін – ідеолог, організатор і натхненник Голодоморів в Україні / М. Сядристий. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Дагоманова, 2018. – С. 6–7.
34. Танцюра В. Сталін і Україна / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / В. Танцюра, С. Куліш. – 2003. – №603. Історія України. – Вип. 6. – С. 150–154;
35. Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упор. О. Ю. Мицик. – К. : ВД «КМ Академія», 2001–2009. – Т. 1–6.
36. Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археологічних експедицій / упорядн. В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – 532 с.
37. Чернявська К. Сучасні історіографічні дослідження

проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки / К. Черняхівська // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського. – Серія Істор.науки. – Вип. 3.35. – 2013. – С. 262–268.

38. Шитюк М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. Шитюк, К. Назарова. – Миколаїв, 2012. – 228 с.

39. Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні / П. Яшук. – Миколаїв, 2012. – С. 217–234.

40. Режим доступу: HYPERLINK “<http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/victims-of-the-holodomor>” <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/victims-of-the-holodomor>

41. Режим доступу: HYPERLINK “<https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html>” <https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html>

42. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1889977.html>

References:

1. Bondarchuk, Y Katie and victims: anthropological measurement of the Holodomor of 1932-1933. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>. (in Ukr.)
2. Borisenko, V. (2007) Candle: An Oral History of the Genocide of Ukrainians in 1932-1933 K.: VD «Stilis», 288. (in Ukr.)
3. Vasylenko, K. (2009). Holodomor of 1932-1933 as a crime of genocide: legal assessment. K.: View of them. Helen Telih, 48. (in Ukr.)
4. Vasiliev, V. (2004). The Holodism of 1932-1933 in Ukraine: New Interpretations and Trends in Ukrainian Historiography. *History of Ukraine: Little Known Names, Events, Facts*, 27. 271-302. (in Ukr.)
5. Veselova, O. (2003). Association of Holodomor Researchers in Ukraine. Encyclopedia of the History of Ukraine. K.: IJU NAS of Ukraine, 1, 147. (in Ukr.)
6. Veselova, O. (2009). Oral history as a source in the study of the genocide of the Ukrainian people by the famine of 1932-1933. *Regional studies*, 3/4, 269-281. (in Ukr.)
7. Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a crime of genocide in accordance with international law (2008). K. : VD “Kyiv-Mohyla Academy”, 294 p. (in Ukr.)
8. Goichenko, D. (2013) Red apocalypse: through dispossession and famine: the memoirs of a witness. K.: “А-ВА-ВА-НА-ЛА-МА-НА”, 400. (in Rus.)
9. Grinko, A. (2009). Zh³noch³ zavorushennya yak suspected of fighting for the living of 1932–1933 children (on the materials of Podillya). *Visnyk Kam'yanets-Pod³l. NU ³m. ²Og³nka. Historical sciences*, 370–375. (in Ukr.)
10. Hudz, V. (2015). Vtrati of the Ukrainian-Peasants' Settlement in the Holodomor in the Dzerkal of the Modern History. *Ukrainian peasant*, 15, 3–5. (in Ukr.)
11. Isakov, N. (2013). ²stor³ograviya problems and famine 1932-1933 p. in Ukrainian and foreign countries. *Bulletin of Agrarian History*, 4–5. (in Ukr.)
12. Kalakura, J. (2018). Mentalna, warehouse of the Holodomor in Ukraine in the 1930s, rokiv. *Things starve in Ukraine in the twentieth century*. K.: BV, 257–268. (in Ukr.)
13. Kalakura, Y. (2017). Moral-Psychological and Mental Vim³ nasidk³v the Famine of the 1930s in Ukraine. *Historical Memorial*, 37. 16–22. (in Ukr.)
14. Kalinchenko, V. & Yatsenko E. (2000). ²stor³ograf³ya to the Holodomor 1932–1933 rok³v in Ukraine. *Hunger-genocide of 1933 in Ukraine: Historical and Political Analysis of Socially-Demographic and Moral and Psychological Organizations*. K.: New York, 15–26. (in Ukr.)
15. Kis, O. (2010). Holodomor 1932-33 p. use prism zhinochnogo dosv³du. *Narodnozavchchi Zoshiti*. 5–6, 633–651. (in Ukr.)
16. Kis, O. (2011). Survive death, rozvaty nevvovovne: gender special features of the Holodomor. *Ukrainian Almanac*, 6, 101–107. (in Ukr.)
17. Kovalenko, L. & Manyak, V. (1991). 33rd: Hunger: Folk Book-Memorial. K.: Radiansky writer, 584. (in Ukr.)
18. Commanders of the Great Famine: By V. Molotov and L. Kaganovich in Ukraine to the Eastern Caucasus. 1932–1933 p. (2001). Ed. V. Vasilyuva, Yu. Shapoval. K.: Genesis, 399. (in Ukr.)
19. Kulchitsky, S. (2008). Golod 1932–1933 p. in Ukraine, the Yak genocide: the new documents, Ochima sv³dk³v. K.: Our hour, 239. (in Ukr.)
20. People at the unspoken hour. Dobrochintsi per watch and famine order (2013). Ed. V. Tilshchak, V. Yaremenko. Lviv: Chasopys, 236. (in Ukr.)
21. Marochko, B. & Movchan, O. (2008). The Famine of 1932–1933 in Ukraine: Chronika. K. : View. “Kyiv-Mohyla Academy”, 294. (in Ukr.)
22. Marochko, V. (2018). Encyclopedia to Holodomor. Drohobich: “Kolo”. 576. (in Ukr.)
23. Marochko V. (2017). Statistics of the victims of the Holodomor: anthropological and demographic discourse. *Ukrainian Historical Journal*, 5. 112–132. (in Ukr.)
24. Marochko, V. (2006). Suchasna zarub³zhna ³stor³ografiya to famine 1932–1933 p. in Ukraine: novaya chara old interpretation? *Ukrainian Historical Journal*, 3. 186–199. (in Ukr.)
25. Matting, D. (2018). “Zh³nki in Kolgospah - great power”: hto stink - ukrainian voivodnytsi Holodomor? *Ukraine Modern*. 20. (in Ukr.)
26. The National Book of Pam'aty Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Things tom (2008). K.: View of the Teliãe Deer, 1000. (in Ukr.)
27. The National Book of Memorials for Victims of the Holodomor of 1932–1933 rokiv in Ukraine. Dnipropetrovsk region. (2008). Ed. S. Svitlenko. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 1248. (in Ukr.)
28. The National Book of Memorials for Victims of the Famine of 1932–1933 in Ukraine. Kirovograd region (2008). Kirovograd: ²meks-LTD, 920. (in Ukr.)
29. Sapitska, O. Fate zhink at the villagers' support of the collective and that radian possession, 1928–1932 (2006). *Gilea*, 6, 84–94. (in Ukr.)
30. Sergiychuk, V. (2015). The Holodomor 1932–1933 rokiv yak genocide of the Ukrainian Union. Vishgorod: PP SERGIICHUK M.², 168. (in Ukr.)
31. Serputko, A. (2005). Demographers of Holodomor 1932–1933 rok³v: historiografii. *Chasopis Ukra³jskoi ²stor³i*. K., 2. 76–78. (in Ukr.)
32. Stasyuk, O. (2008). The genocide of ukrainists: deformation of the people's culture. K.: Stylos, 223. (in Ukr.)
33. Syadristy, M. (2018). Lenin - ideologist, organizer and natalist of the Holodomor in Ukraine. K.: Type of NPU im. M. Dagonanova, 6–7. (in Ukr.)
34. Tantsyura, V. & Tantsyura V. (2003). Stalin and Ukraine / Bulletin of Kharkiv National University. V.N. Karazina, 603. History of Ukraine, 6, 150–154. (in Ukr.)
35. Ukrainian Holocaust 1932–1933: Svdchennya silent, hto vis (2001–2009). Ed. O. Mitsik. K.: VD “KM Akademiya”, 1–6. (in Ukr.)
36. Usna History of the Famine of 1932–1933 at the Prizov Prizov: materials of the history and archeography of expeditions (2009). Ed. V. Konstantinova. onstipation: AA Tandem, 532. (in Ukr.)
37. Chernyavska, K. (2013). Suchas³³³_stor³ografic³chnny dosl³dzhennya problems and famine 1932-1933 p. in Ukraine: trends and directions. *Science Bulletin of Mykolaiv National*

University of Ukraine. VO Sukhomlinsky. Seriya 2stor.nauki, 3.35, 262–268. (in Ukr.)

38. Shityuk, M. & Nazarova K. (2012). The Holodomor 1932–1933 rokiv in Ukraine in the modern history (1986–2009 fry). Mykolaiv, 228. (in Ukr.)

39. Yashchuk P. (2012). Malovivchen aspects of the genocide of the famine in Ukraine. Mykolaiv, 217–234. (in Ukr.)

40. Retrieved from: HYPERLINK “http://memorialholodomor.org.ua” http://memorialholodomor.org.ua/

41. Retrieved from: HYPERLINK “https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html” https://www.segodnya.ua/ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html

42. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/1889977.html

Y. Kalakura

ANTHROPOLOGICAL APPROACH IN RESEARCHES OF THE GENOCIDE-HOLODOMOR IN UKRAINE 1932-1933

Introduction. *The essence of the anthropological approach and its features in the researches of the Holodomor-genocide of 1932-1933 in Ukraine as the greatest humanitarian catastrophe of the twentieth century is explained in the article. With an ethnic color, shows its relevance and importance in the context of civilization comprehension of the historical process, the transition from the history of events to the history of people.*

Results. *On the basis of the system analysis of the problem, three segments of the Holodomor anthropology are outlined: a) victims (dead and injured); b) perpetrators (customers, organizers and executors of a crime); c) memory carriers (witnesses and witnesses of events, benefactors, as well as researchers of the tragedy). Each of these segments is associated with specific people who need to be named by name. From this angle, the main historiographical periods of the human-learned study of the Holodomor are identified, and it is shown how each of them deepened understanding of its causes, nature, territory of distribution and consequences for several generations of Ukrainians.*

Originality. *Synthesis of the achievements of Ukrainian and foreign researchers regarding the motives of the communist regime's policy aimed at organizing an artificial Holodomor; comparing contemporary interpretations of the demographic, moral and psychological and mental losses of the Ukrainian people, the inability of some authors to undermine their scale allowed to trace the leading tendencies of accumulation of anthropological knowledge, to identify existing gaps, outline the discussion issues in the study of the problem, formulate a series of proposals for further studios and. It is about the need to continue work on the creation of the National Book of Memory, more active involvement of students and post-graduate students in the anthropological issues of the Holodomor; the intensification of genealogical studies, the abolition of any barriers and restrictions on access to metric books postponed in archival institutions. The emphasis on human-centeredness, the announcement of new research results should be rooted in annual nationwide and regional conferences on the Holodomor. The Ukrainian Institute of National Memory and the National Museum of the Holodomor Victims Memorial it would be advisable, together with the Holodomor Research Association, to initiate the creation of a research center for the Holodomor Genocide and the establishment of a magazine quarterly in paper and electronic format under the conditional name “Candle of Memory”.*

Key words: *Holodomor-genocide, anthropological turn, Ukrainian historiography, repressive regime, demographic losses, post-genocidal syndrome, periodization, memorialization of memory, civilizational approach.*

УДК 94:304.4(477. 43/.44-22) «192»

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-59-63

Н.П. Кузьмінець

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського

БІЛЬШОВИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ У 1920-Х РОКАХ

У статті охарактеризовано найголовніші культурно-освітні заклади на селі, які стали провідними ідеологічними центрами на Поділлі; показано головні заходи більшовизації селянства через мережу сільських будинків та хат-читалень, визначено принципи і механізми їхньої діяльності та показано їхній вплив на пролетаризацію подільського селянства. Саме вони сприяли формуванню серед широких народних мас т. зв. пролетарської культури і залученню їх до соціалістичного будівництва.

Ключові слова: *Поділля, більшовизація, селянство, сільський будинок, хата-читальня, політосвітня робота.*

Постановка проблеми. За сучасних умов розбудови демократичної держави зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Важливе місце серед питань новітньої історії України посідає проблема соціально-культурної політики на селі. Соціально-культурна політика держави визначає характер та основні критерії розвитку суспільства, які повинні враховувати традиції, звичаї та менталітет народу. У таких реаліях посилюється інтерес до історичного досвіду вирішення питань, що стосуються культурно-освітнього життя українського села. Культурно-освітня робота є важливим складником у структурі суспільної організації. Нині, враховуючи як позитивний, так і негативний історичний досвід 1920-х рр., необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності, що сприятиме духовному й інтелектуальному зростанню нації, формуванню національної еліти. Важливим є визначення порушеної нами проблеми у регіональному розрізі, зокрема на прикладі Поділля (сучасна Вінницька і Хмельницька області) – великому аграрному краї, більшість населення якого становили селяни. Поділля сповна відчуло на собі усі «пренади» більшовизації культурно-освітньої сфери на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми культурно-освітньої політики радянської влади в 20-х рр. ХХ ст., проведення різних заходів щодо зміцнення більшовицької влади на селі вже тривалий час цікавить науковців. Численну групу наукової літератури з теми складає радянська історіографія, якій властива ідеологічна заангажованість, пропагандистський і політико-публіцистичний характер. У 20-ті роки ХХ ст. висвітленням окремих сюжетів нашої теми займалися партійні та державні діячі, публіцисти, працівники органів народної освіти, які аналізували культурно-освітні процеси на селі [1]. У подальшу радянську добу продовжується дослідження в царині культосвітньої роботи на селі [2]. Окрему групу наукових праць складають дослідження сучасної історіографії історії України, для яких характерне вироблення нових концептуальних